

album pesti előfizetőinek névsora erre enged következtetni. Találunk itt ugyanis néhány olyan nevet, amelynek egyik-másik viselője Madách nógrádi környezetében is fölbukkan. (Pl. *Kubinyi Vilmos* – Kubinyi Ferenc Nógrád követe volt az 1843–44-es országgyűlésen, és családjával Madáchék igen jó viszonyban voltak; *Platthy Imréné* – Fráter Erzsi nagybátyjának, Fráter Pál nógrádi első alispánnak a felesége Platthy-lány volt.)⁸

A *Szikszoí enyhlapok* tanulságos dokumentuma a kor közzítésének és élő irodalmi folyamatainak. A reformkori patetikus romantika, a biedermeier szalonköltészet, a petőfieskedő dalforma és az ugyancsak népies ihletésű műfaj: a rege mind, mind megtalálható Madách lírai életművében. Sőt, itt-ott nemcsak stílusrokonságot, de frazeológiai kapcsolatokat is találunk egyes Madách-versekkel. (Az -N- jelzésű *Máriához* c. versben olvassuk: „az éden bézárt ajtaján”. Madáchnál alapmotívum az *édenből való kitaszítottas* élménye. Pl. az *Elváláskor* c. korai versében: „Mint száműzött angyal menny ajtaján, Ugy álltam a búcsúzó csók után.” Maga az éden-motívum, amit készen kapott kora szokványos költői kifejezőkincsétől, költői fejlődése során tartalmas, átértékelt lét-szimbólummá lett nála: az elvágyódás, menekülés megálmodott célja, vissza az időben, messze a térben.) Mindezz arra figyelmeztet, hogy Madách költészete nem értékelhető helyesen, ha csak a csúcscok – Arany, Petőfi, Tompa – lírájával vetjük egybe, nem figyelvén a kor valóságos, bár csak másod-, harmadrangú költők jelezte stílusfolyamataira.

A *Kevházát* és a *Pusztai temetést* a szakirodalom még nem hozta kapcsolatba egymással, de Gyulai mintha megérezte volna, a két vers hangulati azonosságát. Az első gyűjteményes Madách-kiadásban így „irtá át” az első strófát⁹:

Miért kóvályog fenn a saskesely?
Hová, háová száll a varjú-sereg?
Halottkísérő sompolygó sakál,
Sírásodtól a puszta mit rezeg?

Gondolom, nemcsak Madách ritmikai vétségeit javítandó cserélte föl a két első sort... És talán az sem véletlen, hogy Gyulai amikor a *Pusztai temetést* előszót mutatta be „Madách Imre hagyományaiból” éppen egy Arany vers után helyezte el...

Alexa Károly

Adalék a Tündérkert értelmezésének kérdéséhez

1. Móricz monumentális történelmi regénye a marxista irodalomtörténeti interpretáció vitás kérdése. Lényegében két alapvető értelmezés született; az egyik szerint a forradalmi és a reformút, a másik szerint az ellenforradalmi és a pozitív építőmunkát áhító erők összeütközését kell látnunk Báthory és Bethlen ellentétében.¹ Nyilvánvaló, hogy ha egy mű ennyire eltérő interpretációkat megenged, akkor ez alighanem szemlélete ellentmondásos jellegéből adódik. Ismeretes, hogy Móriczban Erdély bethleni felemelésének témája még a forradalmak előtt merült fel,² és terve szerint a feldolgozás programatikussá funkciója nem lett volna több, mint a békés építés ideálját adni, éppen a világháború mérhetetlen pusztításával, a nemzetvesztés lehetőségével szemben. Csakhogy mire a terv megvalósítására, a konkrét kidolgozásra került a sor, a nemzetvesztés már nem lehetőségnek, hanem nagyonis valóságnak tűnhetett,

⁸ Itt jegyzem meg – tanulságos jele a kor irodalmi érdeklődésének –, hogy a szikszoí tűzvész károslitjai javára kiadott albumnak Szikszon 1(1) előfizetője volt.

⁹ Madách Imre Összes Művei Bp., 1880. I. köt. 132–4. Először megjelent: Budapesti Szemle, 1878. XXXVI. köt. 398–401. (Halász Gábor ezen javított szöveget vette föl kiadásába [Madách Imre Összes Művei Bp., 1942. II. köt. 120–22.] noha a jegyzetekben [II. köt. 1157–8.] „meg nem őrizhetőnek” mondja Gyulai „önkényét”.)

¹ Az első álláspontot képviseli KIRÁLY ISTVÁN (M. Zs. I. Oszt. Közl. V. köt. 600–2), TÓTH DEZSŐ (Báthory és Bethlen alakja M. Tündérkertjében. It. 1956. 67–76.) és CZINE MIHÁLY (Kézikönyv, 5. köt. 184–7.), a másodikat NAGY PÉTER (M. Zs. Bp., 1962.) és RÉVAI JÓZSEF (M. Zs. értékeléséhez. TársSz. 1953. 1251–6.). Természetesen jelentékeny eltérések vannak az alapvető értelmezésen belül is. Pl. Király I. szerint a kispolgári liberális demokrácia illúziója láttatja járhatatlannak M. szemében a forradalmi utat, Tóth D. szerint inkább a polgári demokrácia igénye és egyben az elégtelenségén érzett kiábrándultság komplexuma szabta ellentmondásossá Báthory figuráját. Tóth D. és még inkább Czine M. felhívja a figyelmet arra, hogy a regényben a „magyar történelem egészének objektív analógiá, nemzeti sajátosságai... bizonyos mértékig faji sorssá mitizálódnak”, a nemzeti hős fájdalmas módon sohasem teljes személyiség: „Bethlen körültekintése fájdalmasan hiányzott Báthoryból, s belőle is hiányzott Báthory lángoló hite.” Nagy Péternél elitolódik a probléma kissé a feudalizmus (pontosabban még egy korábbi állapot: a barbár despotizmus) és a polgáriadás harcának irányába, Révai J. pedig rövid reflexiójában a regény (persze a magyar ellenforradalom sajátosságainak adekvát) antifasiszta jellegét exponálja elsősorban.

² Vö. CZINE MIHÁLY: M. Zs. útja a forradalmakig. 1960. 506.

s így a megvalósított *Tündérkert*ben a valóságos emberi lét megteremtésének nagyhitű programja egyáltalán a lét megőrzésére szólító kénytelen-rezignált kiáltással vékonyodott. A megformált bethleni kiút szükségszerűsége talán még parancsolóbb, mint a tervezetté, de semmiképp sem vonzó, nem is elégít ki maradéktalanul. Bizonyos, hogy Báthory és Bethlen küzdelmében jelen van mind az eredetileg tervezett, mind az új történelmi szituáció teremtette móríci élmény- és gondolatstruktúra számtalan eleme, s csak ezzel a ténnyel magyarázható, hogy pl Báthory a háborút, az anarchia útját képviseli, s ugyanakkor a nemzeti felemelkedés első felvetője is. Amennyire egyértelmű a regényben, hogy a Báthory-féle politika még jobban tönkreteszi Erdélyt, annyira szomorú is, hogy a járható út, a bethleni politika hosszadalmas; a pusztá lét megőrzése legfeljebb kiindulópontját képezheti a majdankori valóságos nemzeti felszabadulásnak. S a valóságos nemzeti felszabadulás azonnali kitűzése annyira vonzó Móríc számára, hogy a „magyar Átreidák” zsarnoki sarját olykor a mesék hódítani induló kis királyfi-jának mezébe öltözteti.³

2. A vita egyik fontos kérdése volt, hogy Báthory varázsa miben áll, az alakját körülvevő lírának mi a forrása. Ha megmaradunk a történelmi-politikai erőket exponáló kérdésfelvetésen belül, az alapvető koncepciókból két lehetséges értelmezés adódik: ez a varázs, ez a líra vagy Mórícznak a forradalom iránti rezignált rokonszenvéből fakad, vagy az uralkodó osztállyal kapcsolatos illúzióiból. Feltűnő mindenesetre, hogy Báthory egyetlen konkrét társadalmi osztályt, csoportot vagy réteget sem képvisel,⁴ de képviseli valamennyi megosztottságát. Ezzel szemben Bethlen éppen az egység hirdetője és létrehozója, politikájának történelmileg adott formája az abszolút fejedelmi hatalom, amely a paralel szociális erők egyensúlyát feltételezi és biztosítja. Báthory tényleges, már meglévő állapotot reprezentál: parlagiságot, anarchiát, tehetetlenséget, amely mellett világhódításról, rendről és tehetségről álmodik. A szimptomák azonban bármennyire hasonlóak is, a szituáció mégis nem XX. hanem XVII. századi, s így a Báthory-attitűd nem kizárólag negatív – formájában valóban nem több feudális uri hányavetettségnél, tartalmában azonban centrális magyarság-problémája a nemzeti lét valóságos fenyegetettségéből következik s nem azért, hogy a szociális kollíziókat levezesse. Sőt, a nemzet naggyá tétele annyiban is hangsúlyos nála, hogy Báthory a végső célon kívül képtelen bármi másra koncentrálni; s minthogy számára a tervezés és megvalósítás lényegében egy – az eszközszféra közvetettsége eltűnik –, látszólag elsősorban ő képviseli a magyarság perspektíváját. Bethlen „második ember” volta Báthory mellett csak a cél rendkívüli nagyságán érzett bámulattal magyarázható – ez a cél egyébként paradox módon nem több egy elvont, elszigetelt tétélezésnél; „magábanvalóságából” egyaránt következik érzelmi telítettsége, heroizmusa és üressége, irrealitása. Ezen az elégtelenségen kell túllépnie Bethlennek ahhoz, hogy valóban „nagy fejedelemmé” váljon, hogy Erdély politikájában a cél és eszköz valóban harmónikus legyen. Ehhez azonban le kell győznie a cél közvetlen tétélezésének kísértését, csábítását a rosszul felfogott szabadságnak, amely úgy hiszi magát szabadnak az eszközök, a környezet fölött, hogy nem veszi figyelembe függőségét az eszközöktől, a környezettől. *Báthory tehát elsősorban mindazt a kísértést képviseli, ami csábító és tilos Bethlen számára.*

Amikor Móríc azt érzékelteti, hogy a fejedelem Báthory boldogságra született, azt érti ezen, hogy uralkodásra a körülmények felett. Ez az uralkodás, ez a szabadság azonban formális: függetlennek lenni mindenkettől, azaz az egyéniségből kiáradó aktivitást fölébe helyezni minden másnak. Báthoryban van valami donquijottés nagyság, ahogy makacsul ragaszkodik indeterminista attitűdjéhez, a következmények bármennyire makacsul ellenszegüljenek is; hódítani akar, amikor a meglévőt is nehéz megtartani, uralkodni akar, amikor önmagán sem képes uralkodni, egyenlőséget akar, noha ez a világ csak egy dologban lehet egységes: hogy őt kivesse magából. Mérlegelés nélkül valamennyi iniciatíváját realizálni próbálja – mind a közéletben, mind a magánéletben –, s ebben a fiatalos hévben, állandó önmegvalósítás-akarásban látjuk elsősorban varázsát, legalábbis amíg megmaradunk a figura dinamikájának ennél az általános aspektusánál. Mert Mórícot köti a történelmi tények konkrét meghatározottsága, s a történelmi figura – amelyre ráruházható ez az indeterminista attitűd – csak egy kapkodó, álmaits és valóságát egyaránt elfecsérlő despotá lehet. Ami elvontan csak az individuum vonatkozásában szimpatikus, a lehetséges teljes kiélése, az a tör-

³ Figyelemre méltó egyébként, hogy történelmi regényirodalmunk legjelentősebb művelői mennyire kedvelték a somlyói Báthory-család történetét és korát – gondoljunk csak olyan művekre, mint Jósika Miklós: *Abafi*, *Az utolsó Báthory*; Kemény Zsigmond: *Gyulai Pál*.

⁴ Hol a szegények gyámoltójának mutatkozik, hol Bethlen jellemzése a helytálló, hogy „az urak tették fejedelemmé, nem az éhezők”, hol pedig csak saját szűkös érdekei – vagy inkább álmai – diktálják gondolkozását és cselekvését: „Ez ország? ... ebek országa ... – mondja egy helyen – Itt nincs ország: itt csak én vagyok.” Báthory politikája a regényben teljesen felemás, egyrészt mintha abszolút hatalomra törne (arisztokrácia-ellenessége, a felszabadított jobbágyokra való támaszkodás), másrészt mintha elmélyíteni akarná az anarchiát (bírtokai elkötővetyélése, szembefordulás a polgársággal). Az, ami egyértelmű, politikájának eredménye: Erdély belső erőinek teljes diszcrepanciája.

ténelmi konkrétságban — minthogy ez az individuális önmegvalósítás csak a többiek rovására történhet (osztálytársadalmat feltételezve) — mélységesen káros és veszélyes. Ugy tűnik, hogy a vita forrása a Báthory-figurának ez a kétértelműsége; az egyik álláspont az általános oldalból indul ki — a körülmények feletti uralomra törekvésből, Móricz forradalmak utáni ideológia-kereséséből; a másik álláspont pedig a megvalósított-történelmi fenomen oldalból — a XVII. századi despotikus figurából, s az író élményalapjának csak az ellenforradalmat tekintti.

3. Ha az általános oldal felől közelítés interpretációs eredményeit végiggondoljuk, lehetetlenség nem észrevenni a móríci szemlélet és ábrázolás romantikus elemeit. Báthory kettős értelemben is romantikus fogantatású. Az akadályt nem ismerő tevékenység, a lehetőségek korlátlan és korlátlan megvalósítása, kiélése kétségtelenül Jókai-tradíció, maga Móricz is tisztában volt vele: „Bizonyos, hogy Báthory Gábor szertelenségeiben ott él Jókai...” — írta 1922-ben.⁵ De a megformált negatív személyiség aktivitásában is látnunk kell a romantikus elemet; Móricz Shakespeare III. Richárdjával kapcsolatban fogalmazta meg saját felfogását a démoni erő világfelforgatásának jelentőségéről: Shakespeare „ebben a darabban magát a bűnt, a társadalmi szokás, a papi morál, a szemforgató kegyesség által underitóvá tanított bűnök forogatos sorozatát glorifikálja. Ez a protestantizmus diadala...”⁶ Természetesen nagy különbség a reneszánsz III. Richárdja és aközött amit Móricz lát benne; a Shakespeare-hős valódi, teljes személyiség, még ha negatív hősként is, míg Móricznál a hangsúly a teljességről eltolódik a negálásra; arról nem is beszélve, hogy Báthory nem igazi személyiség, hanem — szabadsága indeterminista jellegéből következően — álszemélyiség. A reneszánsz nagy vívmánya a kiteljesedett személyiségállapot; tehetség, értelem, rendíthetetlen konzekvencia jellemzi mind a pozitív, mind a negatív hőskéket, a küzdelem régi és új között mindig konkrét emberi konfliktusok mozgásterében zajlik. A romantikában éppen ez a konkrétság tűnik el, a konfliktus túlnő a valóságos figurák keretén, s a problémalátatás ezáltal koncentráltabb, intenzívebb és ugyanakkor absztraktabb is. A negatív hős funkciója megváltozik; már nem személyiségének torz vagy téves megvalósításáról van szó, hanem vagy a pozitív erők vagy egyáltalán az egyetemes rend mozgásának sokszor öncélú akadályozásáról. Ez a funkció pozitív értéket csak akkor tartalmazhat, ha a negált egyetemes rend maga torz, s nyilván arról a pozícióról értékelte Móricz is III. Richárdot.⁷ Báthoryt is — akár dinamikájának tendenciáját nézzük, akár konkrét megvalósulását — jellemzi ez a jó értelemben vett világfelforgatás. Relatív igaza van, amikor a defenzívában lévő magyarok széthúzását látva megveti őket; az urakat, akik valamennyien erdélyi fejedelmek akarnak lenni, a hajtúkat, akik élen járnak a rablásban, de a harcban nem stb. Ez a relatív igazság bizonyos mértékig indokolja is magára maradását, magára támaszkodását, individuális gögjét — de megvetésével csak még jobban elmélyíti a megvetett széthúzást; a világot lehet alkotó módon megváltoztatni, de lehet haszontalanul felforgatni is. Móricz könyörtelenül bemutatja — minden romantikája mellett — Báthory csodjét; hogy nem lehet uralni a valóságot, ha nem vesszük figyelembe, hogy nem élheti ki minden lehetőségét az ember, hanem le kell nyesegetnie szárnyát ahhoz, hogy megálljon a lábán, elindulhasson egy irányba.

4. A lehetőség és megvalósítás egybeesése, a tevékenység közvetlensége jellegzetesen a mindennapi élet sajátja. A politikai tevékenységre éppen ellenkezőleg, a közvetlenség a jellemző; a situáció elemzése, a helyes cselekvési mód kiválasztása stb. szükségesszerűen közbeékelődik. Ennyiben Báthory és Bethlen ellentétében a mindennapiság és politika ellentétét kell látnunk. Nem véletlen, hogy Báthory magánélete (pl. szerelmi kalandjai) is közügy, mert az erdélyi állapotokról mond valamit, a politikai koncepció hiányát jelöli. A történelmi hős esztétikai problémája azért nem merül fel Báthoryval kapcsolatban, mert a fejedelmi-politikusi pozíciójának inadekvát attitűdje és egész dinamikája töretlen egységét biztosítja magánéletének és közéletének, éppen az a funkciója, hogy a közélet elsekélyesedését, magánjellegűvé válását példázza. Vele szemben Bethlen jelentékeny történelmi személyiség, és csak amíg nem főszereplő — a Tündérkertben —, addig hiteles és konkrét; A nagy fejedelemben és még inkább A nap árnyékában már Móricz a közéleti tökéletesség ellensúlyozására „emberi” vonás gyanánt nem győz hibát találni Bethlenben. A Tündérkert Báthoryjának mindennapisága a politikához vezetí figyelmünket, míg a másik két kötet Bethlenjének példamutató államférfi volta a konfliktust csak a magánéletben tűri meg. Báthory varázsának egy újabb elemét

⁵ M. Zs.: Irodalomról, művészetről. I. köt. 1959. 428.

⁶ Uo. 463. Hogy Báthory Gábor bizonyos mértékig III. Richárd pandanja, VARGHA KÁLMÁN vetette fel (M. Zs. és az irodalom. 1962. 334–5.)

⁷ Természetesen a negált egyetemes rend itt nem teoretikus szintre emelt, mitizált értelemben értendő, a klasszikus romantikától lényegében idegen — mindben allegorikus jellege mellett is — az ilyenfajta misztifikáció. Nyilvánvaló az is, hogy a III. Richárd móríci „félreértése” azon alapul, hogy az értelmezett mű tulajdonképpen ürügy a sajátosan új mondanivaló kifejtésére (jellegzetes példája egyébként ennek a Bovaryné „félreinterpretálása” Az Isten háta mögöttben).

fed fel ez az ellentét. Az államférfi mivolt — Móricz szemében — mind a köz-, mind a magán-szférában lemondással jár, s ugyanakkor ez a teljes lemondás, puritán attitűd nem lehet végső életeszemély. Az adott történelmi szükségszerűség tehát nemcsak a politikus Báthory, hanem a magánember Bethlen csődje is; s ebből a szembesítésből kiderül, miért lehet vonzó Báthory is. Ezt bizonyítja egyébként az is, hogy milyen delejes hatással van a nőkre,⁸ milyen mérhetetlenül gyűlöli őt a magán- és közéletben egyaránt beszűkülte szemléletű Károlyi Zsuzsanna, maga Bethlen pedig fájdalmasan mond le a Báthory-féle magatartásról, amelynek kisértését le kell győznie.

Fontos a két főszereplő megjelenítésének különbözősége — Báthory gazdag árnyaltsága, szinte érzéki tapinthatósága, s vele szemben Bethlen elnagyolt ábrázolása, lassan színeződő szürkesége. Bethlen elvontsága a *Tündérkert* szerkezetén belül azonban nemcsak hogy nem zavaró, de egyenesen írói erény; a hangsúly itt a meghaladandón, Báthoryn van, akinek csillogó álszemélyisége, politikai impotenciája a megismerés elsődendő tárgya. Bethlen koncepciója itt még általánosságban mozog: „A fejedelemnek . . . nem lehet olyan álmat álmodni, amilyet akar: csak amit lehet . . . Nem is csak amit lehet: de amit kell . . .” vagy „ . . . nem az a fejedelem dolga, hogy az országot kergesse, mint a négylovat; hanem az, hogy pásztor-kodjon a ménes mellett s hagyja azt a jó legelőre menni . . .”. Bethlen tulajdonképpen a regény folyamán válik valóban személyiséggé, csalódásokon, kudarcokon kell fokozatosan átésnie, hogy illúzióitól megszabaduljon — a közvetlenségtől, a cél magábanvaló tételezésétől, a szabadság indeterminista felfogásától, egyszóval mindattól, amit Báthory képvisel. Már a regény elején értesülünk kialakult koncepciójáról (gondoljunk szónoklatára a fejedelemszorongó fogadásán), de az ismerettől még hosszú út vezet a tétlig; Báthory fantáziája, életereje és az együtt osztott illúziók magukkal ragadják, és csak akkor fordul szembe nyíltan Báthoryval, amikor kiderül, hogy a mesék valóságának látása és láttatása megfosztja a valóságot még maradék mesés jellegétől is. Báthoryt legmélyebben Szeben bevételénél ismerjük meg, Bethlent Brassó ostrománál. Bethlen sohasem feledkezik meg arról, hogy a nemzeti lét felemelése minden cselekedetének végső célja, éppen mert tudatosítja a nép legszélesebb rétegeinek érdekét és vágyát, a feltételeket éppúgy, mint a lehetőségeket. Báthory, aki csak a célra koncentrál, el is ejti gyakran a célt, győzelmei látszatgyőzelmek, azt hiszi, hogy a hajdúnép az ő eszköze, valójában ő eszköze a harácsoló-rabló hadjűknek. Bethlen konkrétsága tehát azáltal adott a *Tündérkert*ben, hogy ellentéte Báthory konkrétségének. Amikor azonban már nincs jelen a negatív pólus, a konkrétség szükségképpen pozitív kifejtést kap — és minthogy Bethlen példája a jelennek szól, a történelmi regény műfajából következik az a probléma, hogy a jelennek szóló receptet sikerül-e történelmileg hitelesen a múltbeli miliőbe transzponálni, a még meg nem történtet (az eszményt) post festum megragadható eseménynek feltűnteti. Úgy tűnik, hogy a móriczi közéleti Bethlen is kissé „korok feletti megoldás”, nem bírja el a konstrukció; politikai mozgásának alapja, a népelet sem kap megfelelő ábrázolást. Maga Móricz is érzi ezt, és — már utaltunk rá — a túlzott eszményítést Bethlen apró emberi gyarlóságainak exponálásával próbálja leküzdeni. Báthory Anna éppúgy a kisértést képviseli, mint a bátyja, csak lényegesen jelentéktelenebb szinten. A politikai sik elsúlytalanodásával a már korábbi művekben kialakult móriczi nő-mitosz válik uralkodóvá: a Boldogasszony-Szépasszony polarizációból adódó konfliktus.

Az eddig tárgyalt keletkezési és ábrázolási problémákon kívül más szemléletbeli pontatlanság, zavarosság is bonyolítja a *Tündérkert* értelmezését. Móricz gyakran közös nevezőre hozza az osztályharcot és a faji jellegűvé torzított nemzeti küzdelmet — például: „ . . . a vitézek lelkében mint a puskaropogás sistergett ki az idegen faj elleni gyűlölet, a szegényeknek a gazdagokkal szemben érzett vadsága, a heverő katonának a szorgalmas polgárság elleni féltelensége és kárörme, a rombolás szédítő gyönyöre a csendes és unalmas építkezők világa ellen . . .” vagy „Egyetlen csapásra megtörte a szépség erejét s meg fogja törni a nemességét is: s akkor a háta mögött lesz a néhány kiváltságos helyett a tömeg, a Dzsingisz kán s az Attila tömege . . .”. Érdekes lenne megvizsgálni Móricznak Kemény Zsigmondhoz való viszonyát is; a hasonlónak érzett szituációban Bethlen programja, az „építkezni kell” éppúgy visszanyúlhat Keményre, mint a nemzeti típusnak ez a fantasztika és realista megosztottsága.⁹ Jelen dolgozat azonban nem tekintheti feladatának a valamennyi itt felmerülő kérdés elemzését, lévén célja nem több, mint amit címében megjelölt: a *Tündérkert* értelmezéséhez néhány új szempontot adni.

Veres András

⁸ Ellene lehetne vetni — mint Nagy Péter teszi —, hogy a nők vonzódása Báthoryhoz csak érdekből (ennek tipikus példája Kamuthyné esete) vagy a fejedelmi hatalom iránti lojalitásból történt. Évuska vonzalmában azonban kizárólag Báthory személyének szól.

⁹ Maga Móricz így vall Keményhez való viszonyáról: „Kemény tartalma Zsuzsanna; ha stílusát egyszerűbbé s kifejezőbbé teszem, mindenben a kettőnk közös hitét hirdetem.” (M. Zs.: Irodalomról, művészetről. 11. köt. 1959. 426.). Ha ez túlzás is, egy alapos elemzés tisztázhatná az azonos szemléletbeli elemeket és ennek okait.